

Jarząbek, Wanda

"Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004", pod redakcją Sławomira Dębskiego i Witolda M. Góralskiego, Warszawa 2004, PISM, t. I - 427 ss., t. II - 621 ss. : [recenzja]

Dzieje Najnowsze 37/2, 239-243

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

nu lub później miejsc przymusowego pobytu. Tych ostatnich, na szczęście dla NKWD, z rozmaitych powodów było niewiele, bo tylko 81. Jak pisze A. Gurianow, poza zgonami i ucieczkami liczba deportowanych w spesposiołkach ulegała zmianie na skutek przenosin w ramach łączenia rodzin, przekazywania sierot do domów dziecka, starców i inwalidów do Domu Inwalidów lub aresztowań. Polaków najczęściej skazywano za kradzież, defraudację, spekulację, chuligaństwo. Stosunkowo niewielką część pociągnięto do odpowiedzialności karnej za tak zwane przestępstwa kontrewolucyjne.

Podniesiony problem zmian stanu liczebności deportowanych w spesposiołkach, Autor uzupełnia, niespotykaną w powszechnym obiegu literatury zsyłkowej, informacją o zwolnieniu z zesłania przed amnestią 384 osób jako deportowanych „przez pomyłkę”. Równie zajmująca jest też inna uwaga Autora dotycząca dyslokacji w związku z zamieszkiwaniem pewnej liczby specprzesiedleńców poza spesposiołkami. Jak pisze Autor, przyczyn przenosin deportowanych do miast nie należy upatrywać w pobłażliwości władz rejonowych. Można natomiast wnioskować o „eksperyment archangielski”, o przeprowadzaniu którego świadczy korespondencja władz i późniejsze zarządzenia. Tylko do tego obwodu odnosi się m.in. instrukcja przyznająca prawo zamieszkania w miastach fachowcom-bieżeńcom i ich zatrudnienia zgodnie z zawodami. Należy podkreślić, iż przenosiny były ograniczone tylko dla bieżeńców, w grupie których było znacznie więcej, w porównaniu z osadnikami, rzemieślników i osób z wyższym i średnim wykształceniem. Można przypuszczać, że na fakt możliwości przenosin tej kategorii zesłanych wpłynęły potrzeby kadrowe prowincjonalnych miast rosyjskich, liczne podania bieżeńców o zatrudnieniu zgodnie z zawodem w miastach, jak też mniejsza ich wydajność w pracach leśnych.

Różnice w podejściu władz do specprzesiedleńców osadników i bieżeńców złożyły się nie tylko na warunki ich pracy i bytu, ale rzutowały przede wszystkim na ich możliwości przeżycia i powrotu do kraju. Wyraźnym, ale też najbardziej tragicznym wskaźnikiem tych różnic jest liczba zgonów: 5,9% wśród osadników i 2,6% wśród bieżeńców (do lipca 1041 r.). Jak pisze A. Gurianow, większość z tych, którzy przeżyli, opuściła obwód archangielski po amnestii 1941 r., pozostali zostali przeniesieni w 1944 r. na południe Związku Radzieckiego i następnie wyjechali do Polski w połowie 1946 r. (na mocy umowy z 6 lipca 1945 r.)

Poczynione z recenzyjnego obowiązku uwagi krytyczne nie przekreślają generalnie pozytywnej oceny pracy. Należy podkreślić, że podjęte przez Autorów badania nie należą do łatwych, zarówno z uwagi na tematykę, wymogi warsztatowe, jak i trudności interpretacyjne. Nie ulega wątpliwości, że dzięki wykorzystanym materiałom archiwalnym, wstępowi A. Gurianowa, który pomaga czytelnikowi w umiejscowieniu każdego indywidualnego doświadczenia w szerszym kontekście historycznym, otrzymaliśmy książkę cenną zarówno dla znawców przedmiotu, jak i szerokiego grona czytelników.

Ewa Kowalska
Warszawa

Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004, pod redakcją Sławomira Dębskiego i Witolda M. Góralskiego, Warszawa 2004, PISM, t. I — 427 ss., t. II — 621 ss.

Zagadnienie świadczeń należnych Polsce po II wojnie światowej stało się przedmiotem szerokiego zainteresowania opinii publicznej m.in. ze względu na pojawiające się coraz częściej informacje dotyczące roszczeń obywateli Niemiec w sprawie mienia pozostawionego na ziemiach wchodzących obecnie w skład państwa polskiego.

Sejm Rzeczypospolitej Polskiej w swojej uchwałie z 10 września 2004 r. zobowiązał rząd do działań na rzecz uznania oświadczenia Rządu PRL z 23 sierpnia 1953 r. za nieobowiązujące.

Zrodziła się więc potrzeba wyjaśnienia szerokiej opinii publicznej sprawy reparacji i odszkodowań. Jak pisze w uwagach wstępnych redaktor naukowy tomu pierwszego, prof. Witold Góralski, publikacja powstała z inspiracji Włodzimierza Cimoszewicza, wtedy ministra spraw zagranicznych.

Składa się ona z dwóch tomów. Pierwszy zawiera studia omawiające prowadzone w okresie powojennym szacunki strat oraz różne formy świadczeń uzyskanych przez Polskę tytułem reparacji oraz odszkodowań. Tom drugi zawiera wybór dokumentów, znaczna ich część nie była do tej pory publikowana, co nie oznacza, że nie była znana i cytowana w pracach historyków.

Tom pierwszy zawiera jedenaście artykułów przygotowanych przez różnych autorów. W pierwszym — *Szkody wyrządzone Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego. Historia dociekań i szacunków* Adam Eberhardt, Mateusz Gniazdowski, Tytus Jaskułowski i Maciej Krzysztofowicz próbują przybliżyć czytelnikowi stan badań nad stratami ludzkimi oraz materialnymi poniesionymi przez społeczeństwo polskie na skutek okupacji niemieckiej. Autorzy za zajmującymi się tymi sprawami specjalistami podkreślają, że „na skutek wyniszczenia biologicznego najbardziej wydajnych sił narodu skapitalizowana wysokość strat, ciężąca na przyszłym dochodzie jest dwukrotnie wyższa od zarejestrowanych strat rzeczowych”¹. W związku z tym przybliżają prace agendy rządu emigracyjnego oraz polskich organizacji społecznych, a także instytucji powiązanych z PKWN, Rządem Tymczasowym i Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej. Główną rolę odgrywało Biuro Odszkodowań Wojennych, które zakończyło prace 1 kwietnia 1947 r. Autorzy piszą też o pracach powołanej przy Ministerstwie Finansów komisji zajmującej się ostatecznym ustaleniem polskich strat wojennych, która istniała w latach 1949-1951, oraz funkcjonującej w latach 1970-1974 Komisji do Opracowania Problemu Odszkodowań Niemieckich, a także jej sukcesorki, Komisji ds. Odszkodowań Niemieckich działającej przy Urzędzie ds. Kombatantów. Pomijają zaś fakt istnienia od 1959 r. Komisji międzyresortowej, przygotowującej szacunki polskich strat w związku z prowadzonymi wówczas pracami nad traktatem pokojowym. Materiały te były następnie wykorzystywane przez MSZ w końcu lat 60. do sporządzania notatek na temat ewentualnych roszczeń polskich.

Profesor Wojciech Kowalski jest autorem studium *Problem szacunku szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego wyrządzonych Polsce podczas II wojny światowej przez agresora niemieckiego*. Autor przedstawia zarówno metody grabieży dzieł sztuki, książek oraz przedmiotów wartościowych, jak i sposoby zbierania i rejestrowania strat oraz współczesną ich dokumentację. W drugim zamieszczonym w publikacji artykule: *Regulacja i naprawianie szkód w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i działania władz polskich* autor omawia m.in. realizację programu restytucji polskich dóbr kultury oraz próby uzyskania reparacji za dobra zniszczone i wywiezione.

Dr hab. Mariusz Muszyński jest autorem opracowania *Prawno międzynarodowe podstawy niemieckich zobowiązań reparacyjnych na rzecz zwycięskiej koalicji ze szczególnym uwzględnieniem Polski*. Wykorzystując bogatą literaturę polską i obcojęzyczną, pokazuje, w jaki sposób w stosunku do różnych państw wykonywane były postanowienia konferencji poczdamskiej umożliwiającej państwom alianckim zaspokojenie ich żądań reparacyjnych. Autor zapoznaje czytelnika z podpisanymi przez nie umowami dotyczącymi reparacji, długów wojennych oraz zastanawia się, w jaki sposób brak formalnego traktatu pokojowego z Niemcami wpływał na re-

¹ *Problem reparacji, odszkodowań i świadczeń w stosunkach polsko-niemieckich 1944-2004*, 1.1, Warszawa 2004, s. 14.

alizację postanowień dotyczących reparacji. Zaznacza, że traktat 2 + 4, nie porusza wprost kwestii reparacji. Jedynie we wstępie podkreślono, że jego celem jest zamknięcie spraw wynikających z II wojny światowej, co pozwala na interpretację, że strony uznały tę kwestię za rozwiązana. Autor pisze też, że Polska nie była stroną tego porozumienia, a „w stosunkach RFN z mocarstwami oraz relacjach dwustronnych z Polską natychmiast pojawiły się instrumenty natury prawnej, które osłabiają wymowę Traktatu 2+4 jako aktu zamykającego całość spraw wynikających z II wojny światowej”².

Kolejny autor, prof. Jan Sandorski, w artykule *Zrzeczenie się w 1953 r. przez Polskę reparacji wobec Niemiec w świetle prawa międzynarodowego*, przedstawia pogląd, że oświadczenie z 23 sierpnia 1953 r. może być w świetle prawa międzynarodowego uznane za nieważne *ab initio* ze względu na istniejący dyktat radziecki i przymus ekonomiczny. Autor odnosi się do stwierdzeń różnych prawników, zarówno zwolenników, jak i przeciwników takiego poglądu.

W związku z tym, że Polska miała otrzymywać reparacje z puli przyznanej ZSRR, zamieszczono też artykuł *Wykonanie przez ZSRR postanowień reparacyjnych Umowy Poczdamskiej wobec Polski* autorstwa Janusza Dołęgi, Łukasza Kulesy i Rafała Tarnogórskiego. Autorzy zwracają uwagę, że „w stosunku do innych poszkodowanych państw sposób realizacji reparacji w powiązaniu z udziałem ZSRR stawiał Polskę w niekorzystnej sytuacji. Co więcej, oprócz niekorzystnych regulacji reparacyjnych, połączonych z jeszcze bardziej niekorzystną praktyką w tym zakresie, należałoby uwzględnić w tym kontekście na przykład wywożenie przez Armię Czerwoną mienia polskiego jako zdobyczy wojennej (dotyczyło to przede wszystkim terenów Ziemi Odzyskanych, ale nie tylko)”³.

Profesor Witold M. Góralski zajął się *Podstawami prawnymi, przedmiotem i programem przewłaszczenia własności niemieckiej na Ziemiach Zachodnich i Północnych na podstawie i w ramach umowy poczdamskiej*. Autor przeanalizował m.in. pozycje prawne świadczące o suwerenności państwa polskiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych, podstawowe akty prawne regulujące proces przewłaszczenia oraz dzieje polsko-niemieckiego sporu o wykonywanie przez państwo polskie suwerenności terytorialnej na przyłączonych po 1945 r. obszarach. Autor konkluduje: „Nie ulega wątpliwości, że między stanowiskami polskiej niemieckiej doktryny państwowej w sprawie statusu prawnomiędzynarodowego ZZiP w latach 1945-1990 zachodzą fundamentalne różnice, nie do pogodzenia w najbliższej przyszłości. Ich następstwem jest odmienna ocena przewłaszczenia niemieckiej własności przez Polskę na byłych wschodnich obszarach Rzeszy Niemieckiej. Trudności w przewyciężeniu tych różnic są i będą w przyszłości elementem konfliktogennym w stosunkach polsko-niemieckich”⁴.

Dominik Sołtysiak w artykule *Podstawy prawne i implementacja odszkodowań niemieckich dla polskich ofiar eksperymentów pseudomedycznych w latach 1945-1989* zajął się m.in. kwestiami prawnymi odpowiedzialności niemieckich przedsiębiorstw, których preparaty były testowane na więźniach obozów koncentracyjnych. Przedstawił też, choć może w zbyt dużym uproszczeniu, historię dochodzenia dla polskich ofiar prawa do objęcia ich przepisami niemieckiego ustawodawstwa umożliwiającego wypłatę świadczeń oraz trudności w globalnym uregulowaniu problemu odszkodowań ze względu na brak stosunków dyplomatycznych między PRL i RFN. Przeanalizował też negocjacje nad umową podpisaną w listopadzie 1972 r., która rozwiązywała ostatecznie kwestię wypłaty przez RFN globalnego odszkodowania. Autor

² Ibidem, s. 115.

³ Ibidem, s. 187.

⁴ Ibidem, s. 238.

przedstawił też kontrowersje, które wzbudzało rozdysponowanie otrzymanej RFN z tego tytułu kwoty.

Profesor Jan Bracz opracował dobrze sobie znany temat *Sukcesji w dziedzinie ubezpieczenia społecznego w stosunkach polsko-niemieckich po II wojnie światowej*. Autor omówił zasady regulacji spornych kwestii zarówno w stosunkach z NRD, jak i RFN. Zauważył, że porozumienie z 9 października 1975 r. nie dotyczyło roszczeń poszczególnych osób, co okazało się niezwykle ważne w kontekście roszczeń wysuwanych przez byłych robotników niewolniczych i przymusowych.

Profesor Jerzy Sułek zajął się problematyką *Niemieckiej pomocy humanitarnej i finansowej w latach 1991-2004 dla poszkodowanych przez III Rzeszę w Polsce oraz Świadczeniami finansowymi dla byłych robotników niewolniczych i przymusowych III Rzeszy oraz innych ofiar nazizmu. Bilansem wypłat w Polsce z lat 1999-2004*. Autor będący przewodniczącym Zarządu Fundacji „Polsko-Niemieckie Pojednanie” oraz przedstawicielem Rządu RP w Kuratorium Fundacji Federalnej „Pamięć, odpowiedzialność i przyszłość” zna omawiane zagadnienia nie tylko z dokumentów archiwalnych, ale też z własnego doświadczenia.

Tom drugi zawiera wybór wyselekcjonowanych dokumentów. Autorzy przeprowadzili kwerendę w Archiwum Akt Nowych, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej oraz Archiwum Kancelarii Prezesa Rady Ministrów.

Dokumenty przedstawiają różne aspekty problemu odszkodowań — szacunki strat prowadzone po 1944 r., dokumenty normatywne, tzn. uchwały i decyzje instytucji międzynarodowych oraz polskich dotyczące reparacji i odszkodowań, umowy międzynarodowe oraz traktaty międzypaństwowe (fragmenty dotyczące reparacji i odszkodowań), protokoły posiedzeń komisji, sprawozdania z działalności ciał opracowujących te zagadnienia. Wybór dokumentów zamyka uchwała Sejmu z 10 września 2004 r. Analiza zamieszczonych dokumentów pozwala na szerokie przyjrzenie się tej tematyce. Zebranie ich w jednym wydawnictwie może być dla badaczy dużym ułatwieniem w pracy. Jeden z redaktorów tomu, S. Dębski, zaznaczył we wstępie: „Zastanawia fakt, iż z jednym wyjątkiem (zob. dok. nr 81) wstępna kwerenda w kolekcjach dokumentów Biura Politycznego i Wydziału Zagranicznego KC PZPR przyniosła wynik negatywny”⁵. Dokument ten to fragment protokołu z posiedzenia Biura Politycznego 6 maja 1968 r. Był on już publikowany, o czym autorzy wyboru nie wspominają⁶. Także inne dokumenty zawarte w wyborze były już publikowane, np. umowa w sprawie dostaw reparacyjnych z 16 sierpnia 1945 r.⁷, notatka dotycząca polsko-radzieckich rozliczeń reparacyjnych z materiałów S. Jędrzychowskiego została opublikowana z innej kolekcji w języku polskim⁸. W związku z tym, że są to wydawnictwa znane, fakt ten powinien być odnotowany.

Praca ma wiele zalet — jest próbą całościowego przyjrzenia się tematyce reparacji w okresie powojennym. Autorzy studiów omawiają poszczególne zagadnienia, a obszerny wybór dokumentów pozwala na weryfikację zawartych w opracowaniach sformułowań i wyrobienie sobie własnej opinii. Niewątpliwie ze względu na pośpiech, w jakim praca była przygotowywana, zawiera ona sporo literówek.

⁵ *Problem...*, t. II, op. cit., s. VIII.

⁶ *Centrum władzy. Protokoły posiedzeń kierownictwa PZPR. Wybór z lat 1949-1970*, opr. A. Dudek, A. Kocchański, K. Persak, Warszawa 2000, s. 403.

⁷ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, Warszawa 1974. Wprawdzie wydawnictwo ukazywało się w czasach, gdy obowiązywała cenzura, ale znajduje się w nim wiele dokumentów interesujących z punktu widzenia historyka.

⁸ *Tajne dokumenty Biura Politycznego. PRL — ZSRR 1956-1970*, Londyn: Aneks 1998, s. 78.

Z braku czasu (choć być może z koncepcji wydawniczej) wynika zapewne brak indeksów, które zawsze są przydatne w tego typu dużych pracach. Autorzy tłumaczą, że pośpiech spowodował, że wybór dokumentów nie został zaopatrzony w pełny aparat naukowy.

Wydaje się też, że Autorzy wyboru dokumentów, przeprowadzili kwerendę, kierując się przede wszystkim inwentarzami i zawartymi w nich tytułami teczek oraz spisami zbiorczo-odbiorczymi w AMSZ, według tejsamejzasady. Oznacza to, że w wyborze dokumentów mamy przede wszystkim dokumenty obrazujące stan prawny i prace przygotowawcze (szacunki start, opracowania), mało zaś dokumentów pokazujących, w jaki sposób tematyka reparacji i odszkodowań była obecna w praktyce stosunków bilateralnych. Autorzy przedstawili bogatą dokumentację obrazującą warunki, w jakich doszło do złożenia oświadczenia z 23 sierpnia 1953 r. W literaturze przedmiotu pojawiają się poglądy, że PRL ponownie rzekła się świadczeń w czasie negocjacji nad Układem o podstawach normalizacji stosunków PRL—RFN w 1970 r. oraz w czasie rozmów prowadzonych w 1975 r. przez pierwszego sekretarza Edwarda Gierka i kanclerza Helmuta Schmidta w Helsinkach. Ani w prezentowanym wyborze dokumentów, ani w studiach nie ma odniesienia się do tych zagadnień. Tematyka reparacji i odszkodowań była często poruszana w rozmowach polsko-niemieckim na różnym szczeblu, ale notatki z rozmów trafiały na ogół do teczek archiwalnych zawierających dokumenty obrazujące różne elementy stosunków bilateralnych i dotarcie do nich wymagało pogłębionej kwerendy.

Opublikowane studia przedstawiają czytelnikowi różne aspekty problemu reparacji. Dobrze się stało, że Autorzy oprócz tekstów omawiających kwestie reparacji w stosunkach polsko-niemieckich zamieścili artykuł przybliżający zagadnienie wykonywania przez ZSRR postanowień z Poczdamu oraz powiązaną z reparacjami kwestię własności na ziemiach przyłączonych do Polski. Brakuje zaś, moim zdaniem, tekstu, który pokazywałby, w jaki sposób przygotowane materiały były wykorzystane w stosunkach międzypaństwowych, i próby podsumowania stanowiska kolejnych rządów polskich wobec problematyki reparacji i odszkodowań.

Niemniej jednak mimo tych braków, choć oczywiście czytelnicy mogą mieć odmienne zdanie, publikacja jest cennym kompendium pozwalającym na zapoznanie się z zagadnieniem reparacji i odszkodowań.

Wanda Jarząbek
Warszawa

Narady i telekonferencje kierownictwa PZPR w latach 1980-1981, opracowanie, wybór i przygotowanie do druku Marek Jabłonowski, Włodzimierz Janowski, Wiesław Władyka, Warszawa 2004, Wydawnictwo Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych UW i Archiwum Akt Nowych w Warszawie, ss. 1372

Wspomnienie minionej epoki, lat Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, dla większości naszego społeczeństwa oznacza całkowitą niechęć i negację ówczesnego czasu, dla innych refleksję nad mijającym okresem, w których dominuje żal za utraconym bezpieczeństwem socjalnym i gwarancjami społecznymi. Najczęściej w rozmowach przewija się wątek tęsknoty za erą Edwarda Gierka — dniami bez kolejek i pogoni za towarami pierwszej potrzeby. Ów schyłkowy czas rządów i ich konsekwencje praktycznie nie są znane szerszemu odbiorcy. W rozjaśnieniu owych wyobrażeń pomaga publikacja *Narady i telekonferencje kierownictwa PZPR w latach 1980-1981*.